

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№1 (2024)

Павлодар

**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития

Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/QZXY9517>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., *доктор PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., *доктор PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *к.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

<https://doi.org/10.48081/GNQH4983>

***Т. Б. Нұрбеков¹, А. Б. Салқынбай²**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ORCID: [0000-0001-9141-562014](https://orcid.org/0000-0001-9141-562014)¹

ORCID: [0000-0003-2334-7499](https://orcid.org/0000-0003-2334-74992)²

*e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru

ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада тұрмыс-салт ертегілердегі ұлттық дүниетаным көрінісіндегі туралы сөз қозғалады. Қазақ рухани мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында ертегілердің де өзіндік орны бар. Мәдени мазмұнның өлшемі адамның ежелгі заманнан бастап прогреске дейінгі эволюциясы ретінде қарастырылады, сонымен бірге әртүрлі қоғамда мәдени айырмашылықтар әр түрлі түсіндіріледі. Қоғам өркеніет белгілері жағынан неғұрлым күшті болса, соғұрлым мәдени дамуы да прогрессивті болады деп түсінуге негіз бар.

Нақты тақырыптарға терең үңілмес бұрын, тұрмыс-салт ертегілерінің көркемдігі мен мәдени маңызын бағалау маңызды. Ертегілер табиғат әлемінің сұлулығын және адам өміріндегі күрделілігін жеткізетін терең эмоцияларға және жарқын бейнелерге толы болды. Адамдар өз өнері арқылы терең моральдық және философиялық шындықтарды жеткізу үшін табиғи әлемнің метафораларын қолданды.

Зерттеп-зерделеп отырған мақаламызда зерттеу нысанына алынып отырған ертегілердің ұлттық мәдениеттің лингвомәдени бағыттағы дамуына қосқан өзіндік үлесі талданып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы жаңа қырынан ашылады.

Мақаланың қорытынды бөлімінде негізгі бөлімге тұжырымдама жасап, нақты талдаулар арқылы қорытынды ой ұсынамыз. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі бірқатар ізденістерге де шолу жасап, өзіндік бағамызды береміз. Тіл мен мәдениет тұрғынан зерттелінетін тұрмыс-салт ертегілерінің дүниетанымдық ерекшелігін анықтаймыз. Халықтың ең негізгі этникалық бірлігі – дүниетаным. Осыны ескерсек, біздің зерттеу нысанымыздың құндылығы анықтала түседі.

Маңыздысы, бұл құндылықтар қазіргі қоғамда да өзекті болып қала береді.

Кілтті сөздер: әдебиет, ертегі, фольклор, дүниетаным, қазақ әдебиеті, шығармашылық, мәдениет, руханият.

Кіріспе

Қазақтың халық ертегілерінің ішінде тұрмыстық ертегілердің алатын орны ерекше. Көне кезеңнен бастап, кейінгі уақытқа дейінгі халық тіршілігінің, дүниетанымының, мінезінің, жақсылық пен жамандық туралы түсінігінің әр алуан жақтары осы ертегілерде кеңінен суреттелген. Сонымен бірге тұрмыстық ертегілерде өз өмірін жеңілдету мүддесі де жатады. Ең бастысы, арманы мен мүддесі қабыса келе мұратқа жетудің жолдары қарастырылады. Жақсылықты жеңгізбейтін қазақ ертегісі мүлде жоқ. Шындық оқиғалардан бастау алатын ертегінің негізгі көздегені – жақсылық жасау арқылы арман-мақсатына жету.

Тұрмыстық ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Jack Zipes «Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre» зерттеуінде халықтық ертегі жөнінде: «Халық ертегілері ауызша айтылып, ертегішінің көркем орындауы мен интерпретациясын бейнелеген», – дейді [1, 107].

Әрине халықтың тұрмысы мен тіршілігіне негізделіп, оның дүниетанымы мен ділінен терең мағлұмат беретін тұрмыстық ертегілер ғасырдан ғасыр асып, талай заманалардан бері әртүрлі айтушылардың нұсқасында дамып, жетіліп келе жатқан ертегілер. Ертегілерде әлемдік ортақ сюжеттер де бар. Бұлай болуы заңды да. Біздіңше, мұның басты себебі – адам баласының жақсылық пен жамандық туралы, ізгілік пен мейірім туралы негізгі ойлары мен мұраттарының, мақсаттарының ортақтығы. U. Knoerflmacher «Әдеби ертегілер және адамдық құндылық. Ғажайыптар мен ертегілер» деген еңбегінде осы мәселе кеңінен қарастырылған [2, 20].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Ертегілердің саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Ертегілердің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Фольклортану ғылымының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халық ертегілерінің ішіндегі тұрмыстық ертегілердің орны ерекше. Тұрмыстық ертегілерде әлем бейнесінің нақты болмысы көрініс табады. Тұрмыстық ертегіде де жалпы ертегі сипатына сәйкес келетін сюжеттік схема сақталып, жан-жануарлар ертегілері мен қиял-ғажайып ертегіге ұқсап кететін тұстары да болады.

Мәселен, тұрмыстық салт ертегіге барлық жинақтарда және ғылыми зерттеулерде «Қаңбақ шал» ертегісін жатқызатыны белгілі.

Бар екен де, жоқ екен,

Ерте-ерте, ерте екен.

Ешкілері бөрте екен,

Бұрын, бұрын, бұрында Қаңбақ шал деген шал болыпты, – деп басталатын ертегіде уақыт факторы белгісіз. Мұның өзі оқиғаның болған-болмағанының белгісіздігін де айқындайтын басты белгі. Малға да, жанға да зар болған қаңбақ шал жел соқса домалап жөнеледі екен, содан оның аты Қаңбақ шал делініп кетеді.

Кеңестік кезеңдегі зерттеушілер үшін – Қаңбақ шал кедей тап адамы. Сырт көзге дәрменсіз болып көрінетін, алайда өз ісін ойланып жасайтын, қысылғанда жол табатын, адал еңбегімен күнін көріп жүрген қарапайым еңбек адамы.

Қаңбақ шал қаңбақтай ұшып жүріп, екі тауды бір-біріне шақпақ етіп соғыстырып жүрген дәумен жолығып, онымен күш сынасады.

Әрине, тыңдаушы баланы қызықтырып, тарту үшін мұндай дәуелердің ертегіде кездесуі де заңды. Мұндағы басты мәселе, қарапайым кедей адамның ақылының, өмір тәжірибесінің молдығында. Күші мен қуатына сенген дәуді

ақылымен жеңген, өзінің өмірлік тәжірибесін пайдалану арқылы жеңген Қаңбақ шалдың ерекшелігі де осында жатыр. Тауды тауға соғып жүрген дәумен күш сынасу Қаңбақ шалдың қолынан келеді. Тек күшпен, білекпен емес, білікпен. «Тасты құшақтап, аспанға бір, тасқа бір қарап, күнімен тұрады». «Аспанға лақтырсам, «аспан айналып жерге түседі-ау деп, жерге қақпай түсірсем, жер ойылып түсе ме деп қауіп қылып тұрмын», деген сөйлемде «аспан» мен «жер» сөзі контексте антонимдік сипатқа ие болған да, екі үлкен кеңістік сипатын танытады. Қазақ халық ертегілерінің қай-қайсысын алсақ та, аспан бейнесі алыстан көрінетін қиял әлемі. Ғылыми-психологиялық зерттеулер нәтижелері бойынша, аспан әлемінің ертегілерде кездесуі тыңдаушыға, әсіресе балаларға, демалыс, психологиялық терапия сыйлайды екен. Қазақ дүниетанымында тасты аспанға әуелете лақтыруға болмайды деген де түсінік бар.

- Ақсақал, лақтырмай-ақ қой, текке қырыламыз, – жалынып тұрған дәудің сөзін естіген Қаңбақ шал оның ақылының кемдеу екенін түсіне қояды. Енді ермекті жалғастырып, бастаушы қаңбақ шалдың өзі болады. «Кел жердің ішек-қарнын шығарайық», «кел, жердің миын шығарайық» деп ісімен дәуді қорқыта бастайды.

Яғни, «күш білекте емес, жүректе» екенін, ақылдың аздырмайтынын Қаңбақ шал бейнесі дәлелдейді. Қаңбақ шалдың жеңісі тек ақылдың ғана жемісі емес, ешкімге зиянын тигізбейтін, адал жүретін, тұлкіге де кейде жем болатын момынның жеңісі.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, фольклорлық шығармаларда әлемнің тілдік көрінісі ретінде бейнелену ерекшеліктері қазіргі уақыттағы ғылыми зерттеулерде басымдыққа ие. Фольклорлық шығармаларда таңбаланған әлем бейнелері кез келген ұлттың менталитетінің бейнеленуі, оның қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор екені ғылыми әдебиеттерде кеңінен жазылған [3, 72].

Қаңбақ шал ертегісі сияқты тұрмыстық ертегілерді, Ер Төстік сияқты қиял-ғажайып ертегіні кішкентайынан естіп, елітіп, сүйсініп өскен баланың санасында бұл кейіпкерлердің мінезі, ісі, қимылы, әрекеті бірте-бірте сіңіп қалатыны шындық. Ертегілердің осындай тәрбиедегі маңызын есте естен шығаруға болмайды. Жас сәбидің қазір телеарна алдында көп отыратынын еске алатын болсақ, олардың қандай ертегінің көріп, тамашалап отырғанына назар салу өте маңызды. Бұл – баланың ділі қалыптасуының маңызды факторларының бірі.

Тазша балаға қатысты тұрмыстық ертегілерде далалық көзқарас, далалық мінез бен дәстүр айқын аңғарылады. Мәселен, С. Мәмет құрастырған «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері)» атты жинаққа енген «Тазша бала» ертегісінде әке-шешеден ерте айрылған Тазша баланы оқиғасы

әңгімеленеді. Баласы жоқ шалға бала болған Тазшаны шал жылдамдыққа тәрбиелейді [4, 51].

Ертегіні зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, ертегілер – лингвомәдени феномен, өйткені онда тілдік жүйедегі әртүрлі бірліктердің қолданысы арқылы ұлттың өзіндік ерекшелігі көрініс табады [5, 43].

Ағылшын тіліндегі халық ертегілерінің әлемінің тілдік бейнесін зерттеуші ғалымдар оны мәтіннің сөйлеу тіліндегі балы деңгейінде қарастырады. Бүкіл мәтіннің сөйлеу бағасы оның композициялық-сөйлеу құрылымын құрайды (комбинация баяндауыш сөзінің дискурстары және кейіпкердің сөйлеуі) деп қарастыра отырып, негізгі мағыналы сөздердің лингвистикалық және мәтін құрау құзыреттілігін басты фактор ретінде пайымдайды.

Енді ертегілердегі бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты анықтайтын етістік рөліне назар аударамыз. Яғни сөйлеу құзыреттілігін және кейіпкердің тілдік тұлғасын анықтауда етістіктердің қолданысын зерделеудің маңызы зор екенін осы зерттеулерден анық байқаймыз.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісін тыңдаушы балалар жақсы біледі. «Ертеде екі қатыны бар бір адам болыпты» деп басталатын ертегінің дала дүниетанымымен тығыз байланысты екені анық аңғарылады.

Тоңқылдақ және Шіңкілдек сөздерінің мағыналары ертегі кейіпкерлерінің істеген істерімен іштей үндес болып жатады.

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде «Тоңқылдақ» сөзінің мағынасы «тоңқ» деген дыбыстық еліктеушіктің негізінде жасалып, оған –ыл және –да-қ жұрнақтары жалғану арқылы жасаған туынды сөз екені айтылады. «Тоңқылдау» етістігі мен «тоңқылдақ» сын есімінің мағыналары бір нәрсеге үнемі өкпелеп, ренжіп жүретін кісіге айтылады. Ғалымдардың көрсетуіше, алтай, шор, сағай сияқты түркі тілдеріндегі «тоң» сөзінің мағыналарының бірі – дөрекі. Якут тілінде: тоң – білмейтін, ал тунгус-маньчжур тілдерінің кейбіреуінде осы тұлғалас сөз «олақ, тәжірибесіз» мағыналарын түсіндіреді. Қазақ тілінде де тоң мінез деген сөз бар, «тоң торыс» – тоң мінез, қыңыр деген мағынада Қызылорда, Арал говорларында қолданылады. Бұл деректерден «тоңқылдақ» сөзінің алғашқы түбірі - «тоң», ал мағынасы - олақ, дөрекілік, қыңыр болуы ықтимал деген пікір айтуға болар еді. екендігі. «Чуваш тілі де якут тілі сияқты өте көне тілдердің біріне саналады. Сондықтан да болар «тоң» сөзіне жұрнақтар қосылып, жаңа мағынаға ие болғанын чуваш тілінен табамыз. Онда «тункалтак» сөзінің «есуас, ақымақ» деген мағынасын кездестіреміз. Соңғы дерек бойынша, «тоғыз тоңқылдақ...» – «тоғыз есуас» немесе «тоғыз ақымақ» деген ұғыммен бірдей» – деп жазады зерттеуші ғалымдар [6, 12].

Ал «шіңкілдек» сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» екі түрлі мағынасы көрсетілген:

- 1) дене тұрқы кішірек, дауысы шіңк-шіңк етіп шығатын құс;
- 2) шіңкілдеп, шіңк-шіңк етіп шығатын (дыбыс, үн).

Сондай-ақ, «шіңкілдек» – музыкалық аспаптың атауы. Қазақ ұлтының даусы шіңкілдеп шығатын аспабы.

«Қазақтың әйгілі көне аспаптарының: дудыға, сырнай, асатаяқ, сазген, шіңкілдек немесе кәдімгі домбыраның сиқырлы үнін ұғып, мүмкіндігін күшейткен жөн» [7, 32].

Ертегіде әкесі дүниеден өтісімен, бұлар аз ғана малдай айрылып, жұтайды. Бәйбішеден туған Тоғыз тоңқылдақ малдарын бөлек жаяды, бөлек жүреді, ал тоқалдан туған Шіңкілдек – жалғыз ешкісін бөлек жайып жүреді.

Тоғыз бір Шіңкілдекке қастық жасай береді, қолынан келсе зорлық көрсетеді. Тіпті қызғаныштан Шіңкілдектің шешесін өлтіреді, өзін де өлтіргісі келеді. Алайда шіңкілдек «жалғыздың жары - құдай» деген тәмсілге сай, ақылымен амал тауып жүреді.

Бұл ертегі мәтінде де баяндауыш қызметіндегі етістіктің маңызы ерекше рөл атқарады.

Ертегі басталғанда бұрынғы өткен *шақтың* жасалу жолы *-ып, -іп, -п* жұрнақтары және жіктік жалғауы арқылы істің бұрын өткенін білдіреді: *Ертеде екі қатыны бар бір адам болыпты. Үлкен қатынынан туған тоғыз ұл зорлықшыл болыпты. Сондықтан оларды жұрт Тоңқылдақ атапты...*

Ал келесі абзацтан бастап етістік тұлғалары *-а, -е, -й* сөз тудырушы тұлғасы мен жіктік жалғауы жалғанып, етістіктің ауыспалы келер шақ формасына алмасады: *Әкесі өлген соң, бұлар аз ғана малынан айрылып, жұтап қалады. Бәрі қаңғырып, мал іздеп, бір жерге келеді. Тоғыз Тоңқылдақ малды бір жерге жаяды...*

Ертегі мәтінде баяндауыш қызметі күрт артады. Уақыт категориясының маңызы да артады. Тындаушыны қызықтыра түсу үшін де айтылатын оқиғаны ауыспалы осы шаққа әкеледі. Болып жатқан әрекеттер енді алыстағы «ерте-ертеде» емес, тындаушы не оқушы үшін қазір болып жатқандай көңілде қабылданады да, оның психологиялық тұрғыдан қабылдауын, қызығуын арттырады.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісінде негізінен дара етістіктер жиі кездесетінін аңғарамыз: *болыпты, екен, шырылдатып, айрылып, қаңғырып, іздеп, келеді, жаяды, сабайды, жылайды, бауыздап, сойып, жайылып, келіпті, жағыпты, болыпты, көрдің, депті, дейді, көріп, келді, жағып, бояп, ақылдасып, болайық, бауыздап, құйып, аңдып, боямайды т.б.*

Аналитикалық етістіктер: *деп атапты, болған соң, сойып алады, көргенім жоқ, болатын еді т.б.*

Күрделі етістік: *жұтап қалады, қастық қыла береді, кетіп қалған соң, таусылып қалды, т.б.*

Бұл етістіктер ертегінің алғашқы бөлігінен алынды:

Дара етістік – 29;

Аналитикалық етістік – 5;

Күрделі етістік – 4.

Дара және негізгі етістіктердің жиі қолданысы ертегілердің тіліне тән басты белгілердің бірі ретінде қарастырамыз. Өйткені бұл ертегінің өзі көне заманалардан бастап айтылып келе жатқанының да бір көрінісі болса, екіншіден бала тыңдаушыға түсінікті болуын ескергенімен де түсіндіріледі.

Ертегілердің мазмұны мен мәні әртүрлі болғанымен, сөз қолданысында, басталуы мен аяқталуында ұқсастықтар мол. Бұл да ертегінің өзгеше ерекшелігін танытатын белгі.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісінде кездесетін осындай сөздің бірі – қыз, сұлу қыз денотаты. Бірі заттық мағынада, екіншісі сөз тіркесі мағынасында кездесетін бұл екі сөздің кездесуі ертегінің ортасында, шарықтау шегіне дәл келеді. Шіңкілдектің анасын Тоғыз тоңқылдақ өлтіріп қойған соң, шешесін түйеге мінгізіп алып жолға шығады. Бір ауылдың жанынан өте бергенде, бір топ бала-шаға, қыз-келіншектер шығып, ит қосып, Шіңкілдектің түйесін үркітеді. Үріккен түйеден шешесі мен өзі құлап қалады. Жұрт жиналып не болғанын сұрағанда, Шіңкілдек түйеден құлап «шешем өлді» деп айта салады да, сонда тұрған ең сұлу қызды нұсқап, осы қыз өлтірді дейді. Ауыл адамдары ақылдаса келе, шешесінің құны деп сол қызды Шіңкілдекке береді. Кез келген ертегіде сұлу қыз бейнесі қатысады, ал талданып отырған ертегідегі сұлу қыз бейнесі белсенді кейіпкер емес. Тек ертегідегі әрекетті шиеленістіруші ретінде қолданылған. «Қыз» сөзі мынадай тіркестер арқылы берілген: *«мына қыздар түйемді үркітіп, шешемді өлтірді, Ең алдымен келіп түйемді үркіткен ана қыз. Шіңкілдек қызды алып үйіне келеді. Қызды қайдан әкелдің? Жарайды деп, қызды әлгі кісіге береді».*

Тарихи жырларда беті құрт деген тіркес қолданылады. Оған: қазақ, ноғай, қалмақ, башқұрт, татар, өзбек, қарақалпақ жатады.

Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауындағы тірек сөз ретінде кездесетін жұрт сөзі сол кезеңде ел, мемлекет мағынасында белсенді қолданылған:

Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ақала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған

Келіншек болып түскен жұрт,
 Қарғадай мынау Қазтуған
 батыр туған жұрт,
 Кіндігімді кескен жұрт,
 Кір-қоңымды жуған жұрт,
 Қарағайдан садақ будырып,
 Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
 Жанға сақтау болған жұрт.

Толғаудағы баяндауыштық қатынаста жұмсалған «жұрт» сөзінің мағыналық табиғатын академик Р.Сыздық «Сөздер сөйлейді» атты еңбегінде былай деп жазған: «Жұрт. Аса Жұрт. Астана жұрт. Ауыр жұрт. Байтақ жұрт. Ескі өлең-жырларда жұрт сөзінің осындай қолданыстары жиі кездеседі. Бұларда жұрт – терминдік қызметте, яғни «ел, белгілі бір этникалық құрам және оның көшіп қонып жүретін мекені, белгілі атымен аталатын халық». Демек, жұрт осы күнгі халық сөзінің синонимі [8, 12].

Мына – белсенді қолданылатын сілтеу есімдігі.

Оңбаған(дар) сөзінің мағынасы – «оң» сөзі арқылы туындай келе, оның болымсыздық мағынасы арқылы жаңа атау жасайды.

Орысша-Қазақша сөздікте берілген мағынасы: ол нағыз *оңбаған* → он настоящий негодяй. 2) бестолочь; недотепа 2. бестолковый; негодный.

Оңбаған ит ұры кеткен соң үреді – деген мақал бар.

«*Оңбаған*, бетсіз, арсыз» деген мағынада және ұрысу [9, 48]

Қазақ әдеби тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінде: САБА=е т.

1 Ұрып-соғып жазалау. Соның да тілін алмадың, С а б а д ы ң, сөктің, қарғадың. Көріне қашан кіргенше, Арсылдап иттей қалмадың (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

2 Бір нәрсені қағып-соғу, ұрғылау. Киіз басылатын жүнді шаң-тозаңнан, шөп-шөгірден тазарту, жүннің білтеленіп, ұйысқанын жазу үшін сабаумен с а б а й д ы (С. Қасимаов, Қаз.қолөнері).

3 а у ы с. Бөсу, көпірту, төпеу. Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сабап-сабап, қайта келген соң, сол барған, көрген елін мақтап, өтірікті с а б а й т ұ ғ ы н ы қалай [10, 91].

Әлемнің тілдік бейнесі дүниені болмысты танып білудің қарапайым санада тарихи қалыптасып, қабылданған көзқарастар мен діл, дүниетаным жиынтығының тілдегі көрінісі деп есептейтін болсақ, ертегі тілінде кездесетін тілдік көрініс арқылы халықтың мінез-құлқы, өмір сүру салты аңғарылады.

Талданып отырған «Тоғыз тоңқылдақ, бір Шіңкілдек» ертегісіндегі бір сөйлемнің өзі арқылы «ананы» бағалаудың бір көрініс деп айтуға негіз бар.

Ертегіде кездесетін заттық атаудың бірі – су. Тоғыз Тоңқылдақ Шіңкілдек деп оның қолдан жасаған «адамын» буындырып өлтіреді де, суға тастайды.

Алайда ақылдылығымен Шіңкілдек аман қалады. Бірнеше күннен кейін Шіңкілдектің тірі жүргенін көріп таң қалып сұрай бастайды. Сонда оларға: «Анау күні мені өлтірген тоғыз кісі тағы да өлтіріп, суға тастап еді. Суға батқан соң, құдай тағы да тірілтіп жіберді» деп жауап қатады.

Қорытынды

Ертегі соңында Шіңкілдектің алдау сөзіне шын сеніп Тоғыз тоңқылдақ суға кетеді. «Тоғыз Тоңқылдақтың өзгелері де суға қойып-қойып кеткенде, оларды су ағызып ала жөнеледі. Сөйтіп Тоғыз тоңқылдақтың бәрі де суға кетіп, Шіңкілдек тапқырлықпен өмір сүреді».

Судың қасиеті мол. Қазақ дүниетанымында жамандықты су әкетеді. Судың тазартпайтыны жоқ. Адам нашар түс көрсе де, суға айтса, алып кетеді деген наным бар. Судың қасиеттері ертегілерде жақсы көрініс тапқан. Ертегіде бейнеленетін әлемнің тілдік бейнесінде мифологиялық көзқарас жоқ. Таза тұрмыстық ертегіге тән белгі бар. Судың ерекше, мифтік қасиеті емес, бұл жерде оның шын мәнісіндегі болмыста болатын қасиеті ғана суреттеледі. Яки, ағып жатқан өзен-суға үстіне тас не ауыр зат байлап түскен адам, оның астына батып кетері анық. «Тоғыз тоңқылдақ, бір Шіңкілдек» ертегісінде Шіңкілдектің алдаған сөзіне сеніп, су астындағы көп қойларды алып шығып, байып кетеміз ғой деген оймен суға тас байлап алып сүңгігендер суға кетеді. Бұл оқиғада нақты тұрмыстық шындық әрекет бар.

Тұрмыстық ертегілерде тіршіліктің күйбеңінде болып жатқан әрекеттер кейде қаз-қалпында суреттеледі. Мұнда әрқашан қарапайым еңбек адамы, адал адам істеген жақсы істерімен жеңіске жетеді. Шіңкілдек сол зорлықшылардан көп қиындық көріп, таяқ жеген, тоқалдан туып, қиянат көрген, жалғыз болып жабырқағандардың жинақы бейнесі. Әлем бейнесінің концептуалданған, тіршіліктегі болып жататын әрекеттер мен көзқарастар жиынтығының тілдегі көрінісі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. – NY : «Routledge», 2016. – 250 p.

2 **Кноерфmacher, U. C.** Introduction : Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text] // *Marvels & Tales* 17(1). – 15–36. <https://doi.org/10.1353/mat.2013.0010>.

3 **Акименко, Н. А.** Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание уч.мст. канд, филол. Наук [Текст] – Москва : «Языки русской культуры», 2018. – 784 с.

4 **Мәмет, С.** «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы : «Балауса», 2018. – 262 б.

- 5 **Соколов, Б., Соколов, Ю.** Сказки и песни Белозерского края [Текст]. – М. : Издательский центр «Академия», 2016. – 224 с.
- 6 **Нұрмағамбетова, Ә.** Бес жүз бес сөз [Мәтін]. – Алматы : «Рауан», 2014. – 556 б.
- 7 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : «Санат», 2010. – 340 б.
- 8 **Сыздықова Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : «Арыс», 2014. – 148 б.
- 9 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері [Мәтін]. – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.
- 10 **Есембеков, Т. О.** Көркем мәтін теориясы [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ университеті», 2015. – 186 б.

References

- 1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. – NY : «Routledge», 2016 – 250 p.
- 2 **Knopfmacher, U. C.** Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text] // *Marvels & Tales* 17(1). – 15–36. <https://doi.org/10.1353/mat.2013.0010>.
- 3 **Akimenko, N. A.** Lingvokul'turnye harakteristiki angloyazychnogo skazochного diskursa. [Linguistic and cultural characteristics of the English-language fairy-tale discourse: a dissertation for academic places. cand., philol. Sciences] [Text]. – Moscow : «Languages of Russian culture», 2018. – 784 p.
- 4 **Mamet, S.** Kazakh yertegileri (kial-gazhayyp zhane turmys-salt yertegileri. [«Kazakh fairy tales (fairy tales of fantasy and life)»] [Text]. – Almaty : «Balausa», 2018. – 262 p.
- 5 **Sokolov, B., Sokolov, Yu.** Skazki i pesni Belozerskogo kraya. [Stories and songs of the Belozersk Kraya] [Text]. – Moscow : Publishing Center «Academy», 2016. – 224 p.
- 6 **Nurmagambetova, A.** Bes zhuz bes soz. [Five Hundred and five words] [Text]. – Almaty : «Rauan», 2014. – 556 p.
- 7 **Kabdolov, Z.** Soz onery. [The art of the word] [Text]. – Almaty : «Sanat», 2010. – 340 p.
- 8 **Syzdykova, R.** Sozder soyleidi. [Words speak] [Text]. – Almaty : «Arys», 2014. – 148 p.
- 9 **Kaidar, A.** Gylymdagi gumyr Kazak tili etymologiyasyn gylym-theory of negizderi. [Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language of life in science] [Text]. – Almaty : «Sardar» publishing house, 2014. – 256 p.

10 **Esembekov, T. O.** Korkem matin teoryasy [Theory of literary text] [Text].
– Almaty : «Kazakh university», 2015. – 186 p.

19.08.23 ж. баспаға түсті.

05.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

22.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Т. Б. Нурбеков, А. Б. Салқынбай

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 19.08.23.

Поступило с исправлениями 05.12.23.

Принято в печать 22.02.24.

ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В СКАЗКАХ БЫТА И ОБЫЧАЕВ

В статье речь пойдет о видении национального мировоззрения в быту и ритуальных сказках. Сказки также имеют свое место в становлении и развитии казахской духовной культуры. Мера культурного содержания рассматривается как эволюция человека с древнейших времен до прогресса, при этом в разных обществах по-разному трактуются культурные различия. Есть основания полагать, что чем сильнее общество по признакам цивилизации, тем прогрессивнее культурное развитие.

Прежде чем углубиться в конкретные темы, важно оценить художественное и культурное значение сказок о быте и обряде. Сказки были полны глубоких эмоций и ярких образов, передающих красоту и сложность мира природы в жизни человека. Люди использовали метафоры мира природы, чтобы передать глубокие моральные и философские истины через свое искусство.

Визуальной статье анализируется вклад сказок в предмет исследования в лингвокультурное развитие национальной культуры, раскрывается взаимосвязь языка и культуры с новой точки зрения.

В заключительной части статьи к основному разделу мы формулируем концепцию и предлагаем заключительную мысль с помощью четкого анализа. Мы также проведем обзор ряда поисков в современной казахской литературе и дадим свою оценку. Определяем мировоззренческую специфику изучаемых с точки зрения языка и культуры сказок быта и обряда. Самая основная этническая единица населения-мировоззрение. Учитывая это, ценность

нашего объекта исследования будет определяться. Важно отметить, что эти ценности остаются актуальными и в современном обществе.

Ключевые слова: литература, сказка, фольклор, мировоззрение, казахская литература, творчество, культура, духовность.

**Т. В. Nurbekov, A. B. Salkymbai*
al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 19.08.23.
Received in revised form 05.12.23.
Accepted for publication 22.02.24.

THE EMBODIMENT OF THE NATIONAL WORLDVIEW IN FAIRY TALES OF EVERYDAY LIFE AND CUSTOMS

The article will focus on the vision of the national worldview in everyday life and ritual fairy tales. Fairy tales also have their place in the formation and development of Kazakh spiritual culture. The measure of cultural content is considered as the evolution of man from ancient times to progress, while cultural differences are interpreted differently in different societies. There is reason to believe that the stronger the society according to the signs of civilization, the more progressive the cultural development.

Before delving into specific topics, it is important to assess the artistic and cultural significance of fairy tales about everyday life and ritual. The fairy tales were full of deep emotions and vivid images that convey the beauty and complexity of the natural world in human life. People used metaphors of the natural world to convey deep moral and philosophical truths through their art.

The article analyzes the contribution of fairy tales to the subject of research in the linguistic and cultural development of national culture, reveals the relationship between language and culture from a new point of view.

In the final part of the article to the main section, we formulate the concept and offer a final thought with the help of a clear analysis. We will also review a number of searches in modern Kazakh literature and give our assessment. We define the ideological specifics of the fairy tales of everyday life and ritual studied from the point of view of language and culture. The most basic ethnic unit of the population is the worldview. Given this, the value of our research object will be determined. It is important to note that these values remain relevant in modern society.

Keywords: literature, fairy tale, folklore, worldview, Kazakh literature, creativity, culture, spirituality.

Теруге 26.02.2024 ж. жіберілді. Басуға 29.03.2024 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,58 МБ RAM

Шартты баспа табағы 28,72. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 4201

Сдано в набор 26.02.2024 г. Подписано в печать 29.03.2024 г.

Электронное издание

3,58 МБ RAM

Усл. печ. л. 28,72. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 4201

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz